

РОЗДІЛ II

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА: ПЕРЕДУМОВИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ

І.В. Десятніков

РЕФОРМА 1861 р. ТА ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Реформа 1861 року викликала значні зміни у системі виробничих відносин у сільському господарстві Російської імперії та її українських губерній зокрема. Реформа надала селянам особисту свободу, але залишила їх у земельній скрутці, змусила вдаватися до заробітків, аби забезпечити необхідним мінімумом себе та свою сім'ю. З іншого боку, поміщики-землевласники, у минулому кріпосники, втративши дармову кріпацьку працю, були змушені шукати нових способів організації праці у своїх господарствах.

На кінець XIX століття у сільському господарстві України широко використовувалася наймана праця. Звичайно, відносини найму-продажу робочої сили у цій галузі мали місце за існування кріпосного права, особливо на Півдні України. Проте саме в цей час їх розвиток набуває надшвидких темпів. Поряд з цим, поступ нових виробничих відносин на селі під впливом реформи 1861 року мав на Україні досить неоднорідний характер. Він залежав від регіону, галузей сільського господарства, традицій взаємин селян та землевласників тощо. Дуже часто траплялися випадки організації праці за дореформним зразком.

Тому значний інтерес викликає дослідження виробничих відносин у сільському господарстві України на зламі XIX–XX століть, які, безсумнівно, визначалися реформою 1861 року, але перебували під значним впливом дореформеного періоду.

Трансформація виробничих відносин в українському селі у пореформений період стала предметом вивчення багатьох істориків-аграрників. Серед представників радянської історіографії цій проблемі присвячено праці А.М. Анфімова [1], Л.М. Іванова [2], Лугової [3], Л.П. Минарика [4], М.А. Рубача [5], П.П. Теличука [6], В.П. Теплицького [7]. Характеризуючи радянську історіографію теми, слід зазначити, що попри значні ідеологічні перестороги висвітлення матеріалу, вона зробила вагомий внесок у розробку питань аграрної історії України. Саме в цей період з'являються ґрунтовні дослідження, засновані на вивченні значної джерельної бази, всебічному вивченні статистичного матеріалу, глибокому аналізі розвитку сільськогосподарського виробництва та соціальних процесів на селі протягом досліджуваного періоду.

З проголошенням незалежності України дослідження теми виробничих відносин у сільському господарстві України у пореформений період, порівняно з радянським періодом, набули принципово нового характеру, заснованого насамперед на принципах об'єктивності, ідеологічної незаангажованості. В цей час до вивчення цих процесів звертаються Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко [8], В. Пашук [9], Н.Р. Темірова [10], Я.П. Бойко [11] та інші.

Автор статті ставить за мету дослідити зміни у характері виробничих відносин в українському селі у пореформений період, їх взаємозв'язок з характером сільськогосподарського виробництва протягом досліджуваного періоду.

Попит на робочі руки у сільському господарстві України переважав у поміщицьких господарствах, що належали як представникам привілейованих станів, так вихідцям з селянства. Наприклад, за результатами перепису 1917 р., по 6 лісостепових губерніях України серед господарств селянського типу наймитів мали 3,1%, а серед приватновласницьких — 61,4% [12, 9]. Причому, якщо на 100 дес. поміщицьких посівів припадало 11,9 робітників, то на 100 дес. селянських — лише 1,4 [13, 132]. І це при тому, що Перша світова війна через мобілізацію чоловічого населення значно збільшила попит на робочі руки з боку селянських господарств [12, 11]. Тому характер виробничих відносин на селі у пореформений період визначали поміщицькі господарства.

Попри значний рівень розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України у другій половині XIX — на початку XX століття виробничі відносини у цій галузі зберегли багато елементів дореформеного періоду. В кінці XIX — на початку XX століття, через 40 років після реформи, характерною рисою розвитку поміщицьких господарств України було використання відробіткової системи. Була досить поширеною практика, коли селяни зобов'язувалися відпрацювати певну кількість днів чи виконати певні роботи у господарстві поміщика в рахунок плати за орендовану землю, випас худоби, кредит тощо.

Згідно досліджень М.Ф. Анненського, відробіткова система ведення господарства переважала у Чернігівській губернії. У Полтавській та Харківській губерніях поширеними були як відробітки, так і вільний найм. У степових губерніях основна частина робіт виконувалася найманими робітниками. Проте значною була також і частка відробітків, переважно за випас худоби. На Правобережжі ж переважав вільний найм [14, 170–176].

Використання відробіткової системи ведення господарства було найбільш поширеним на Лівобережжі. У Чернігівській губернії основна маса поміщиків виявилася нездатною самостійно вести своє господарство. Зазвичай, вони продавали чи здавали свої землі в оренду. Так, у Кролевецькому повіті більшість місцевих дворян-землевласників не займалася сільським господарством і лише четверта їх частина мала більш-менш великі посіви [2, 327]. У Сосницькому повіті, за виключенням поодиноких випадків, приватновласницькі землі оброблялися за спільною системою [15, 24]. У п'яти північно-західних повітах Харківської губернії спостерігалась масова здача поміщицької землі в оренду з половини і лише незначна частина посівних площ оброблялась найманою робо-

чою силою [2, 331]. У Полтавській губернії 1900 р. селяни лише з половини чи за відробітки орендували 41% поміщицьких земель [2, 332].

На відміну від Лівобережжя, у Степу та особливо на Правобережжі поміщики в основному вели господарство за рахунок найманих робітників і лише частину землі здавали в оренду [2, 332].

Серед головних причин поширення відробітків найбільш поширеною стала недостатня забезпеченість поміщицьких господарств робочим інвентарем та тяглом. Відсутність поміщицького інвентарю виступала як причиною поширення відробіток, так і наслідком майже необмеженої можливості поміщиків на найбільш вигідних умовах використовувати інвентар селян із прилеглих до маєтку сіл. Великі поміщицькі господарства самі по собі були осередками значної концентрації робочої худоби. Водночас значні розміри цих господарств не дозволяли їх власникам повністю забезпечити роботу тягловою силою. У результаті значна частина перевізних робіт навіть у найбільших поміщицьких господарствах на 75–100% виконувалися селянською худобою, переважно як відробіток [4, 113].

Іншою, не менш вагомою причиною, було прагнення з боку землевласників використати малоземелля селян для забезпечення свого господарства дешевими робочими руками. Так, сумські земці доповідали, що «землевласники, якщо і здають ще інколи сінокоси та рілля селянам, то не стільки через чисто господарські розрахунки, скільки через те, щоб забезпечити себе у гарячий робочий час необхідними робочими силами по ціні, що визначена завчасно. У певні недовготривалі моменти сільськогосподарських робіт, як, наприклад, у період проривки та копання буряку, що потребують величезної кількості робочих рук, власники зобов'язують селян за надані їм іноді півдесятини бути у розпорядженні економії» [16, 359]. За право випасу кожної голови великої рогатої худоби на толоці, селяни цього повіту зобов'язувалися зібрати десятину посіву на полі поміщика; за право згодовувати після збирання буряку гичку, селяни мусили зібрати вперед десятину хліба за кожну десятину бурякових посівів [16, 359]. Та, незважаючи на такі невідповідні умови, відробіткова система у Чернігівській губернії набула значного поширення. Так, весною 1913 року кількість «зобов'язаних» дворів іноді досягала 56% [5, 46].

Про те, що праця за відробітки обходилася дешевше вільного найму, свідчить такий приклад. В Угроїдському маєтку П.І. Харитоненка у Охтирському повіті Харківської губернії за два вози взятої взимку просяної соломи вартістю 1–1,5 рублів пропонувалося зібрати десятину хліба, що оцінювалося у 5 рублів [1, 51].

Також давалася взнаки традиція, що сформувалася й існувала ще з доби кріпосництва, коли поміщицькому господарству було властиве марнотратне використання примусової праці. Не сприймаючи селян незалежними, такими як і вони землевласниками, дворяни продовжували наймати здебільшого колишніх своїх кріпаків, призначаючи їм відробітки [8, 91].

Навіть якщо найм робітників відбувався за гроші, поміщик намагався платити колишнім кріпакам якнайменше. Наприклад, в економії Павлова на

Харківщині дорослому робітникові платили по 15 коп. на день [17, 1]. У Мудриголовах на Кам'яниччині заробітна плата доходила максимум 20 коп., більшість же робітників отримували 5 коп. на день [17, 16]. Колишній кріпосник продовжував вважати селян своєю власністю. Наприклад, газета «Сільський хазяїн» писала: «бували випадки, коли розгніваний управляючий, невдоволений чим-небудь селянами того чи іншого села, наказував їх не більше не менше як тим, що забороняв давати їм роботу у економіях, що лежали поблизу опального села, відсилаючи їх у дальні економії верст за 15 чи 20, а замість цих робітників призначались робітники теж віддалених, теж опальних сіл» [18, 647].

Як свідчать обстеження поміщицьких господарств, при значному поширенні відробіткової системи переважала змішана система ведення господарства, що у найрізноманітніших пропорціях поєднувала вільний найм та відробітки. Більшість робіт у поміщицьких господарствах виконувалася найманими робітниками.

Ще однією особливістю досліджуваного періоду було значне поширення натуральної форми оплати праці найманих робітників. Тобто можна стверджувати, що не існувало чисто ринкових відносин найму-продажу робочої сили, заснованих на грошовій формі розрахунку з найманими робітниками.

Натуральна форма оплати праці була поширена в усіх українських губерніях, проте її співвідношення з грошовою формою платні по окремих губерніях суттєво різнилося. У Чернігівській губернії натуральна оплата праці значно переважала грошову. Широко поширена вона була також у Волинській, Київській, Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях. У той же час у Подільській, Херсонській та Таврійській губерніях її частка, порівняно з грошовою формою, була незначною [14, картограма II].

Порівнюючи поширення відробітків та натуральної форми оплати праці можемо помітити, що обидва ці явища були найбільшою мірою поширені на Лівобережжі, особливо на Чернігівщині. Очевидно, що це пов'язано з тим, що на початку ХХ століття Лівобережжя відставало від інших регіонів України за рівнем розвитку товарно-грошових відносин, що знайшло своє відображення у виробничих відносинах на селі.

Найменш поширеною натуральна оплата праці була у регіонах, де широко використовувалася праця прийшлих робітників. Здебільшого через те, що вони не могли приймати плату зерном, не маючи засобів до його транспортування. У районах же вирощування технічних культур робітники приймати їх в якості оплати праці просто не могли.

Застосування натуральної форми оплати праці при наймі на сільськогосподарські роботи протягом періоду, що досліджується, можна пояснити кількома чинниками. По-перше, вона була поширена у районах найменш розвинутого товарного виробництва, де землевласники не були втягнуті у ринкові відносини і у них не було достатніх обігових коштів для оплати праці наймитів. По-друге, в оплаті зерном було зацікавлене бідне селянство, яке працювало за наймом. Не маючи достатніх запасів власного хліба, воно мусило купувати його на ринку. Отримавши зерно у якості оплати праці, селянин економив не лише час, але й гроші, оскільки звичайним явищем було коливання заробітної плати та

продовольчих цін. Також селяни надавали перевагу натуральній оплаті праці у разі відсутності пасовиськ для випасу худоби.

Крім того, незважаючи на те, що для роботодавців було менш вигідно оплачувати найману працю натурою, ніж грошима, вони використовували натуральну оплату праці задля підтримання добрих стосунків із навколишніми селянами, які через малоземелля потребували зерна для харчування чи фуражу для худоби. Наприклад, описуючи Голоківський маєток Терещенка у Чигиринському повіті, автор зазначає: «Маєток з принципу вважає за необхідне перебувати у найкращих стосунках з оточуючими селянами, уникаючи утисків, штрафів і т.п., надаючи перевагу віддавати усі роботи місцевому населенню; й історично господарства місцевих селян, які мають малі наділи, десятки років збирають посіви за сніп, тому маєтку доводиться рахуватися з цим і продовжувати цей дорогий порядок; зміна його, тобто перехід на збирання хліба більш вигідними засобами економії, порушив би мирні і добрі відносини між маєтком і місцевими селянами» [19, 6].

Натуральна форма оплати праці часто поєднувалася з відробітками. Наприклад, на Полтавщині були поширені так звані «бассаринки», коли за десятину зжатого за 6-й сніп хліба робітник з дружиною повинен був відпрацювати господарю ще 20 днів безкоштовно на своїх харчах [20, 22].

Нерідко застосовувалася і змішана форма розрахунків. Так, на цукрових плантаціях, під час копання та вивозу буряку робітникам, крім належної заробітної плати, надавалося право годувати під час роботи свою худобу гичкою і забирати частину її додому [21, 4; 22, 42; 19, 7]. Також селяни отримували частину платні жомом, що було особливо характерним за відсутності корму для худоби у неврожайні роки [23, 4].

Траплялися випадки, коли робітники отримували у якості платні порівняно невелику суму готівкою. Однак крім цього їм надавався город, житло для сім'ї та опалення, біля десятини землі під посів, 6–7 четвертей хліба для харчування або ж корова на економічному утриманні [24, 59; 25, 22].

Отже, на початок XX століття у сільському господарстві України збереглося багато елементів дореформеної доби. При широкому поширенні відробіток, більшість робіт у поміщицьких економіях виконувалася найманими робітниками. Відробітки використовувалися у більшості господарств, у різноманітних пропорціях поєднуючись з вільним наймом. Так само широко використовувалася натуральна форма оплати праці. Тому ми не можемо говорити про те, що на кінець XIX — початок XX століття у сільському господарстві України відбувся остаточний перехід до ринкових відносин. Вони, безумовно, стали домінуючими, але витіснити дореформені порядки так і не змогли.

Такі методи організації робочої сили, як відробітки, примусова праця, натуральна оплата праці, мінімальні грошові витрати на оплату праці найманих робітників були насамперед пов'язані з традицією дореформеного періоду. Як і раніше, поміщики продовжували вважати селян дешевою або навіть безкоштовною робочою силою, яку можна примусити працювати не рахуючись з їх інтересами чи зрослим соціальним статусом. Як свідчить аналіз функціонування поміщицьких господарств, саме ті землевласники, які не змогли змінити своє

ставлення до селянина-робітника, не змогли прилаштуватися до нових ринкових умов господарювання і зрештою втратили свої статки.

1. *Анфимов А.М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. / А.М. Анфимов. — М., 1984.
2. *Иванов Л.М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в.) / Л.М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. — М., 1961.
3. *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О.І. Лугова. — К., 1965.
4. *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л.П. Минарик. — М., 1971.
5. *Рубач М.А.* Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М.А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма. — М., 1962.
6. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. — К., 1973.
7. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В.П. Теплицький. — К., 1959.
8. *Присяжнюк Ю.П.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р. / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. — 2000. — № 5.
9. *Пашук В.* Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. — Львів, 2001.
10. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. — Донецьк, 2003.
11. *Бойко Я.В.* Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.) / Я.В. Бойко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси, 2006. — Вип. 10.
12. *Струмилин С.Г.* Динамика батрацкой армии в СССР / С.Г. Струмилин // Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сб. / Под ред. С.Г. Струмилина. — К., 1926.
13. *Ковальченко И.Д.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма: Источники и методы изучения / И.Д. Ковальченко, Н.Б. Селунская, Б.М. Литваков. — М., 1982.
14. *Анненский Н.Ф.* Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н.Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. — Т. 1. — СПб., 1897.
15. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 1040. — Оп. 1 — Спр. 53.
16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — Т. XLV: Харьковская губерния. — СПб., 1903.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 72.

18. *Самойлов П.Н.* Сахарные крестьяне / П.Н. Самойлов // Сельский хозяин. — 1905. — № 30.
19. Описание имений, принадлежащих Н.А. Терещенко. — К., 1900.
20. *Рклицкий М.В.* Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки / М.В. Рклицкий. — Полтава, 1914.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 709. — Спр. 192.
22. Державний архів Черкаської області. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 167.
23. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 708. — Спр. 66.
24. *Чугаев А.В.* Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии / А.В. Чугаев. — Черкаскы, 1911.
25. *Борисов Г.* Чернятинское имение в Литинском уезде Подольской губернии М.М. Львовой: Десятилетний отчёт по управлению имением. 1890–1901 г. / Г. Борисов. — К., 1902.